

**РОЗВИТОК ШКІЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА ТА ВІДПОВІДНОЇ
МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ
У 80-ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ**

Анна Старєва

Реформування методичної підготовки майбутнього вчителя суспільствознавства не може бути здійснене без урахування досвіду минулого, провідних ідей, методик, що забезпечували високий рівень готовності педагога до професійної діяльності. У статті здійснено аналіз проблеми впливу розвитку шкільного суспільствознавства 80-х рр. ХХ століття на методичну підготовку вчителя й виділені можливі позитиви для використання.

**РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОГО ОБЩЕСТВОВЕДЕНИЯ И
СООТВЕТСТВУЮЩЕЙ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО
УЧИТЕЛЯ В 80-Е ГГ. ХХ ВЕКА**

Анна Старєва

Реформирование методической подготовки будущего учителя обществоведения не может быть осуществлено без учета опыта прошлого, ведущих идей, методик, которые обеспечивали высокий уровень готовности педагога к профессиональной деятельности. В статье осуществлен анализ проблемы влияния развития школьного обществоведения 80-х гг. ХХ века на методическую подготовку учителя и выделены возможные позитивы для использования.

**DEVELOPMENT OF SCHOOL SOCIAL SCIENCE AND
CORRESPONDING METHODOLOGICAL TRAINING OF A FUTURE
TEACHER IN THE 80-s OF THE XX CENTURY**

Anna Stareva

Reformation of methodical training of a future social science teacher cannot be carried out without considering the experience of the past, leading ideas, methods which provided the high level of a teacher's readiness to professional activity. In the article the analysis of the problem of influence of school social science development in the 80's of the XX century is carried out. Some possible positive factors to be used now are defined.

Key words: *a social science teacher, methodical training, influence, positive factors.*

Сучасне реформування методичної підготовки майбутнього вчителя-суспільствознавця не може бути здійснене без урахування досвіду минулого, провідних положень, ідей, методик, що забезпечували високий рівень готовності педагога до професійної діяльності.

Концептуальні основи щодо модернізації педагогічної освіти в контексті нових загальноосвітніх вимог, реалізації компетентнісного, особистісно орієнтованого підходів в умовах формування глобального інноваційного освітнього простору зі збереженням традицій національної освіти, урахуванням державного

стандарту вищої освіти і його галузевого компонента, регіональних особливостей у підготовці фахівців із запровадженням ступеневої освіти закладені в положеннях Сорбонської, Болонської декларацій, Лісабонської угоди, Берлінського, Бергенського, Лондонського, Празького, Львівського комюніке, Хартії Кельнського саміту «Групи восьми» («Цілі і завдання навчання впродовж життя»), Санкт-Петербурзького саміту «Групи восьми» («Освіта для інноваційних суспільств у ХХІ столітті»), рішеннях сесій Світового громадського форуму «Діалог цивілізацій» (2004 – 2007 рр.), резолюції Всесвітньої конференції з вищої освіти

– 2009 («Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку») та інших важливих світових і європейських, стратегічних для освіти документах.

Основні напрями, вимоги до професійної підготовки сучасного вчителя висвітлюються в Державній програмі «Вчитель» (2002), Національній доктрині розвитку освіти (2001), у Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір (2004), Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006 – 2010 роки (2006), Проекті Концепції розвитку професійної освіти і навчання в Україні (2010 – 2020 р.) (2009), Концепції національно-патріотичного виховання молоді (2009), Проекті Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року (2009), Проекті Концепції розвитку професійної освіти і навчання в Україні (2010 – 2020 р.) (2009), Концепції організації підготовки магістрів в Україні (2010), рішеннях підсумкових колегій Міністерства освіти і науки України, нормативних документах МОН України.

Методологічні основи сучасної філософії освіти стали предметом дослідження відомих сучасних науковців В. П. Андрущенко, І. Д. Бега, І. А. Зязюна, В. Г. Кременя. Дослідженню проблеми підготовки майбутнього вчителя приділялася увага в багатьох працях: С. С. Барбіної, С. У. Гончаренка, О. В. Глузмана, М. В. Гриньової, Н. В. Гузій, О. А. Дубасенюк, В. І. Лугового, В. К. Майбороди, С. В. Майбороди, Н. Г. Ничкало, О. М. Пехоти, В. А. Семиченко, С. О. Сисоєвої, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської, А. В. Сущенко, Л. П. Сущенко, Н. М. Тарасевич, Г. В. Троцько, А. О. Хомич, Л. Л. Хоружої; методичного забезпечення процесів професійної підготовки педагогів – Ю. К. Бабанського, Т. В. Бакки, К. О. Баханова, А. А. Булди, В. П. Беспалько, В. І. Бондаря,

С. Г. Вершловського, В. П. Зінченко, Т. Я. Ладиченко, А. К. Маркової, Л. М. Мітіної, В. Г. Моторіної, О. І. Пометун, Є. І. Рогова, В. О. Слассьоніна.

Професійно-педагогічна компетентність учителів відображена в результатах наукових досліджень Н. Бібік, А. К. Маркової, Н. В. Кузьміної, О. В. Овчарук, О. І. Локшиної, О. І. Пометун, О. Я. Савченко, Г. О. Фреймана. Окремі аспекти методичної компетентності досліджували В. А. Адольф, Т. М. Гущина, І. В. Дробишева, В. І. Земцова, Н. В. Кузьміна, Н. В. Лалак, Т. С. Полякова, Н. Л. Стефанова, Р. Р. Шахмаров. Істотний теоретичний і практичний інтерес становлять дослідження історії суспільствознавчої освіти (О. Г. Тимофєєва) та підручникотворення суспільствознавства в Україні (І. І. Смагін). Однак проблеми впливу розвитку шкільного суспільствознавства на процес методичної підготовки вчителя-суспільствознавця не знайшли окремого розкриття у вітчизняній науково-педагогічній літературі.

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу проблеми впливу розвитку шкільного суспільствознавства на методичну підготовку майбутнього вчителя в переломний для української науки й освіти час – 80-ті рр. ХХ століття, з огляду на зміни в політичному, економічному, суспільному житті України, викликані подіями демократизації українського суспільства.

У середині 80-х рр. була проведена реформа загальноосвітньої і професійної школи. Основні заходи, спрямовані на вирішення питань реформи, дали деякі позитивні результати. Помітно поліпшилась якість навчання у ВНЗ як у плані наукової підготовки студентів, так і стосовно їх методичної готовності до викладання суспільствознавства. Цьому сприяв курс на цільову підготовку вчителів. В університетах з'явилися юнацькі предметні школи, Малі академії наук,

факультети довузівської підготовки, проводилися олімпіади із суспільних, гуманітарних наук.

Постанова Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1984 р. № 13-ХІ «Про основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи» повинна була врегулювати деякі зміни в підготовці вчителя-суспільствознавця щодо необхідності зміцнення ідеологічної позиції комуністичної партії в середній і професійній школі засобами суспільствознавчого предмета. У Постанові наголошувалося: «Непорушною основою комуністичного виховання учнів є формування в них марксистсько-ленінського світогляду. Важливо, щоб викладання суспільствознавчих... дисциплін виробляло в учнів стійкі матеріалістичні уявлення, атеїстичні погляди, уміння правильно пояснювати явища природи і суспільства, діяти відповідно до наших світоглядних принципів. Необхідно, щоб викладання предметів суспільно-гуманітарного циклу в яскравій, дохідливій формі розкривало шляхи революційного оновлення світу, основні принципи та історичні переваги соціалізму, реакційну, антинародну сутність капіталізму, із класових позицій давало переконливі відповіді на хвилюючі молодь питання сучасного суспільного життя, показувало неминучу перемогу ідей комунізму. На уроках історії, суспільствознавства та інших предметів треба послідовно виховувати вміння відстоювати свої комуністичні переконання, непримиренність до міщанства, утриманства, споживацтва. Ширше практикувати активні форми занять, надавати їм практичну спрямованість, викорінювати начотництво і схематизм. Вважати за необхідне збільшити навчальний час на вивчення суспільствознавства. Створити для всіх типів середніх навчальних закладів єдиний підручник суспільство-знавства» [1].

З кінця 80-х рр. почалося переосмислення шкільного суспільствознавства з урахуванням вимог,

адекватних процесам демократизації суспільного життя та утвердження гласності, що розгорнулися в СРСР. У середовищі педагогів знову розпочалися дискусії про те, яким має бути суспільствознавство, у процесі дискусій виявлялися дуже різні, часом протилежні думки щодо цілей, завдань, змісту матеріалу, місця курсу в навчальному плані, кількості годин на його вивчення.

У цій ситуації колишній курс «Суспільствознавство» був виключений із навчального плану. Життя зробило ще актуальнішим завдання повного оновлення змісту суспільствознавчої освіти, непідвладної політичній кон'юнктурі, впливу партійної ідеології.

У 1988 р. почалася розробка принципово нового суспільствознавчого курсу, що повинен викладатися з 8-го класу і тривати до випускного класу середньої школи включно. Пошук шляхів до створення нового навчального предмета привів до того, що метою діяльності вчителя-суспільствознавця повинно стати гуманістичне виховання всебічно розвиненої особистості, яка б оволоділа основами культури, формування соціально активної людини. Базовий рівень суспільствознавчої підготовки мав визначатися насамперед потребами самої особистості, яка живе в умовах демократизації суспільства.

Професійно-педагогічна підготовка вчителя суспільствознавства в педагогічному інституті в цей час була багатосторонньою системою, що об'єднувала відносно самостійні, але взаємопов'язані та взаємозумовлені підсистеми: суспільно-політичну, спеціально-наукову, психолого-педагогічну та загальнокультурну.

Суспільно-політична підготовка забезпечувала формування в майбутніх учителів-суспільствознавців основ марксистсько-ленінської теорії, діалектико-матеріалістичної методології пізнання світу, процесів, явищ суспільного життя.

Спеціальна підготовка (для

суспільствознавців – предметна) майбутніх учителів суспільствознавства була спрямована на озброєння їх глибокими і всебічними знаннями, уміннями зі спеціальності «Історія» та суспільствознавчої спеціалізації, знанням змісту й методів історичної, філософських, політичних, економічних наук, що становили основу навчального предмета «Суспільствознавство» у школі, практичними вміннями.

У теоретичному плані методична підготовка студентів історичних факультетів, де здійснювалася й підготовка педагога-суспільствознавця, ґрунтувалася на значних напрацюваннях попередників – методистів А. Д. Боборикіна, А. В. Дружкова, А. Т. Кінкулькіна, Л. Н. Боголюбова, М. М. Винокурова, у методологічному ж навчально-методичний комплекс дисципліни був перевантажений старими радянськими кліше, партійними штампами.

Зміст професійно-педагогічної підготовки студентів становить взаємозв'язок загального (ядра), особливого (доповнення з урахуванням специфіки історичного факультету) та індивідуального (диференціація й індивідуалізація навчання і виховання).

Перший компонент змісту, його ядро – це фундаментальні знання з педагогіки, отримувані в процесі вивчення нормативних, обов'язкових педагогічних дисциплін (педагогіки, історії педагогіки). У структурі цього ядра провідне місце займала марксистсько-ленінська концепція виховання, знання про закономірності, принципи і методи навчання, шляхи наукової організації навчально-виховного процесу, учня як об'єкта і суб'єкта освіти.

Другий компонент змісту – дисципліни за вибором, факультативи з урахуванням специфіки історичного факультету. Розширення спецкурсів, спецсеминарів педагогічного спрямування певною мірою вирішувало проблему педагогізації навчально-виховного процесу в педагогічному

ВНЗ, але лише на кількісному рівні. Якісні показники дещо відставали. Пошук оптимальних шляхів формування основ педагогічної майстерності у студентів зумовив необхідність введення спеціального курсу, який поєднав у собі важливі моменти теоретичної і практичної професійної підготовки вчителя. Таким став курс «Основи педагогічної майстерності».

Третій компонент змісту – самостійна робота студентів за інтересами, що спрямована на розвиток індивідуальних творчих здібностей, індивідуального стилю діяльності [2, с. 28].

За навчальним планом історичних факультетів педагогічних інститутів, де відбувалася підготовка майбутнього вчителя суспільствознавства, на методичну підготовку з предмета відводилося 40 аудиторних годин: 20 – на лекційний курс, 14 – на практичні заняття і 6 – на лабораторні заняття. У лекційному курсі висвітлювалися загальні питання методики викладання суспільствознавства. Головне завдання практичних і лабораторних занять полягало в тому, щоб студенти детально ознайомилися зі змістом програми курсу суспільствознавства, підручником, методичними, наочними посібниками, відвідали і проаналізували один-два уроки досвідченого вчителя і, спираючись на наявну літературу і практику викладання, навчилися самостійно розробляти уроки. У ході лабораторних занять проводилися ділові ігри в аудиторії та пробні уроки в школі.

Практичні й лабораторні заняття були органічно пов'язані з лекційним курсом і входили в єдиний комплекс методичної підготовки студента. На цих заняттях практично вироблялися, закріплювалися й застосовувалися в лабораторних умовах найважливіші положення методики викладання суспільствознавства. Одночасно студенти вдосконалювали свої знання з методології суспільствознавства, формували певні вміння розкривати її на

рівні випускного класу середньої школи, з'ясовували загальне і відмінне в змісті суспільствознавства як предмета викладання в середній школі та суспільних наук (філософії, політичної економії, наукового комунізму), основи яких відбиті в програмі й підручнику з суспільствознавства.

Навчання студентів-суспільствознавців кінця 80-х рр. методики предмета здійснювалося за вдосконаленою програмою А. В. Дружкової «Методика преподавания обществоведения» [3].

Методика викладання суспільствознавства за цією програмою визначала найдієвіші дидактичні засоби і методичні прийоми розкриття корінних переваг економічного, суспільно-політичного устрою та ідеології соціалізму над економічним, суспільно-політичним ладом й ідеологією капіталізму.

При читанні лекційного курсу і в ході практичних занять викладачам рекомендувалося орієнтувати майбутніх учителів на глибоке і всебічне розкриття ідей XXVII з'їзду КПРС. У лекційному курсі й на практичних заняттях із методики викладання суспільствознавства особливо пильну увагу викладачі мали звертати на методику вивчення ідейних основ тогочасного життя, на виховання в учнів духовних інтересів і розумних потреб. У програмі наголошувалося, що методика повинна забезпечити таке вивчення суспільствознавства, яке дало б учням практичне орієнтування в навколишній дійсності й навчило «боротися проти всякої буржуазної ідеології, у якій модні та блискучі мундири вона не рядилася» [3, с. 21].

За програмою студенти отримували знання з таких розділів методики суспільствознавства:

- загальна характеристика курсу суспільствознавства (мета, структура, основні особливості);
- критерії вибору методів, засобів і форм навчання суспільствознавства;

- методика формування світоглядних понять і закономірностей, міжпредметні зв'язки;
- вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, партійних і державних документів;
- методика формування вмінь учнів у процесі викладання суспільствознавства;
- використання поточної інформації, творів літератури і мистецтва при вивченні суспільствознавства;
- наочність у викладанні суспільствознавства;
- проблемність у навчанні суспільствознавства, навчально-дослідницька робота учнів;
- критика антикомуністичних концепцій суспільного розвитку в процесі вивчення суспільствознавства;
- форми занять із суспільствознавства;
- позакласна робота, підготовка вчителя до викладання курсу суспільствознавства [3, с. 22 – 28].

Програма орієнтувала студентів на обов'язкове читання літератури *ідейно-методологічного характеру* (Маркс К. Манифест Коммунистической партии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – Т. 4 ; Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – Т. 21; Сборник произведений В. И. Ленина : для учащихся средних школ, средних ПТУ и средних специальных учебных заведений. – М., 1983), *нормативного* (Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1986; Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1985; О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: сб. документов и материалов. – М., 1984; Обществоведение : программа для всех типов средних учебных заведений. – М., 1986; Обществоведение : учебник для выпускного

класса средней школы и средних специальных учебных заведений. — М., 1985.), знайомство з *методичними напрацюваннями* (Дружкова А. В. Методика преподавания обществоведения в средней школе / А. В. Дружкова. — М., 1985; Изучение обществоведения в средней школе / Под ред. А. В. Дружковой — М., 1983; Методика обучения обществоведению / Под ред. А. Д. Боборыкина и др. — М., 1981; Изучение произведений классиков марксизма-ленинизма на занятиях по гуманитарным предметам / Под ред. А. Т. Кинкулькина и Л. Н. Боголюбова. — М., 1985; Пути повышения эффективности преподавания обществоведения / Под ред. Л. Н. Боголюбова, М. М. Винокуровой. — М., 1986; Формирование научного мировоззрения в процессе изучения истории и обществоведения / Под ред. Л. Н. Боголюбова. — М., 1985).

Підручник А. В. Дружкової «Методика преподавания обществоведения в средней школе», що був головним навчальним джерелом для студентів у ці роки, складався із 16 глав і орієнтував студентів на вивчення шляхів і засобів викладання суспільствознавства, оволодіння методами і прийомами формування комуністичного світогляду, суспільної та громадянської активності учнів випускного класу середньої школи [4, с. 3 – 6].

Зміст і структура методики викладання суспільствознавства обумовлені освітньо-виховними завданнями навчального предмета і притаманними йому особливостями; посібник (як і сам шкільний підручник) насичений світоглядними поняттями; тогочасні суспільні події, явища і процеси стояли в центрі його змісту. Саме тому студенти на практичних та лабораторних заняттях актуалізували теоретичні знання трьох складових частин марксизму-ленінізму, набуті за попередні роки в курсі філософії. У їх завдання входило «навчитися доносити в дохідливій і переконливій формі до розуму і серця учнів велич учення Маркса – Енгельса – Леніна, всесвітньо

історичне значення для всього людства реального соціалізму, його корінних переваг перед капіталізмом» [4, с. 194 – 195].

Методика викладання суспільствознавства вивчалася на історичних факультетах педагогічних інститутів після предметів психолого-педагогічного циклу і методики викладання історії. Тому студенти спиралися на вже відомі загальнодидактичні положення, теоретичні основи предметних методик.

Опанування теоретичних основ майбутньої кваліфікації вчителя історії та суспільствознавства велося одночасно й у тісному зв'язку з освоєнням педагогічної практики, завдяки чому здійснювалася підготовка студентів до викладацької, виховної, суспільно-педагогічної та організаційно-управлінської діяльності вчителя суспільствознавства, до здійснення комплексного підходу до виховання школярів.

З 1984 – 1985 навчального року на всіх факультетах педагогічних ВНЗ була введена неперервна педагогічна практика, яка передбачала оволодіння студентами молодших курсів різноманітними вміннями та навичками громадської роботи й залучення старшокурсників до практичної участі в навчально-виховному процесі школи. Введена в навчальний план педагогічного інституту практика студентів 1 – 3 курсів складала 4 години на тиждень. Система неперервної педагогічної практики включала в себе суспільно-педагогічну, літню і навчально-виховну практику.

Суспільно-педагогічна практика розглядалася в якості складової частини суспільно-політичної практики і включала основні напрями та види суспільної роботи майбутнього вчителя. Студенти в ході її виконували функції помічників учителя, вожатих загонів 4 – 7 класів, помічника класного керівника у 8 – 10 класах, помічника вихователя в групі продовженого дня, керівників предметних гуртків, гуртків художньої самодіяльності та технічної творчості, керівників спортивних секцій, клубів і

товариств за інтересами.

Літня професійна практика дозволяла реалізувати накопичені студентами знання й набуті вміння. Практиканти вивчали особливості роботи з дитячою та молодіжною організаціями, методику підготовки і проведення піонерських, комсомольських зборів, лінійок, оглядів строю і пісні тощо.

Навчально-виховна практика студентів старших курсів була завершальним етапом їх професійної підготовки у ВНЗ. Вона мала комплексний характер і була орієнтована на підготовку студентів до виконання функцій учителя-суспільствознавця і класного керівника. Студенти проводили навчально-виховну роботу з учнями (психолого-педагогічне вивчення учнів і колективу, планування роботи, проведення уроків і факультативних занять, позакласна робота з предмета, робота в якості класного керівника, робота з піонерською та комсомольською організаціями), роботу з батьками учнів, із учителями та викладачами, методичну і дослідницьку роботу.

Висновки. Аналіз навчальних планів, програм, навчально-методичної літератури 80-х рр. дозволяє стверджувати, що в основу методичної підготовки вчителя суспільствознавства в цей час була поставлена мета всебічного розвитку особистості майбутнього педагога, його ідеологічне виховання, методологічною основою формування якої стали комуністичний світогляд, ідейні переконання, розвиток діалектичного мислення. Учитель-суспільствознавець повинен був мати добрі знання основ марксистсько-ленінського вчення, основні тенденції та напрями соціально-економічного і політичного розвитку суспільства, орієнтуватися в міжнародних подіях, бути переконаним патріотом та інтернаціоналістом, займати активну життєву позицію, бути гідним представником загальнонародної соціалістичної інтелігенції, що в цілому

свідчить про чітко встановлений державою «ідеальний портрет-професіограму» педагога-ідеолога. Він повинен мати глибоку теоретичну і практичну підготовку з основ педагогіки, психології та методики викладання суспільствознавства в обсязі, необхідному для виконання практичних навчально-виховних завдань, безперервно розширювати суспільно-політичний кругозір, удосконалювати педагогічну майстерність, володіти методами взаємодії з учнівськими, педагогічними, виробничими і батьківськими колективами, навичками політико-виховної роботи серед трудящих, бути висококультурною, глибоко моральною людиною.

Подіями, що суттєво вплинули на модернізацію суспільствознавчої освіти і методичної підготовки вчителя-суспільствознавця, стали скасування 6-ої статті Конституції про керівну роль КПРС, серпневі події 1991 року, утворення багатопартійної системи, посилення ліберально-демократичних течій, зростання впливу націонал-політичних організацій, розпад Радянського Союзу і, головне, – проголошення незалежності України. Провідними принципами оновлення середньої та вищої школи стали деполітизація та деідеологізація. Кардинальна зміна державних і суспільних світоглядних позицій суттєво вплинула на розвиток шкільного суспільствознавства, його відміна в шкільному плані негативно вплинула на формування ціннісної основи молоді. Відсутність чітких ідей, моральних імперативів, суспільних орієнтирів створили духовний вакуум школи цього часу. 90-ті рр. поклали початок формуванню нових цілей, змісту, форм світоглядних дисциплін, що вплинули на появу цілої шкільної галузі «Суспільствознавство» й зумовили модернізацію професійно-педагогічної, зокрема методичної підготовки вчителя.

Дослідження історії шкільної

суспільствознавчої освіти та відповідної підготовки майбутнього вчителя у 80-ті рр. дозволяє впевнитися, що ці роки були найпліднішими в плані формування системної методичної підготовки вчителя-суспільствознавця, що цілком відповідала вимогам тогочасної школи, держави, українського суспільства. І в методологічному, і в змістовому, і в дидактичному контекстах цей період відрізнявся науковими пошуками,

глибокими методичними напрацюваннями, розробленістю навчально-методичного комплексу для учнів (навчальна програма, підручник, хрестоматія), для студента (навчальна програма, навчальний посібник), для вчителя (спеціалізований випуск серії книжок, методичні посібники, статті в журналах із досвіду роботи в школах), зацікавленістю держави в реалізації освітніх цілей засобами предмета «Суспільствознавство».

Література

1. Постанова Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1984 р. № 13-ХІ «Про основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи» / http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/3775/.
2. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования : для пед. спец. высш. учеб. заведений / О. А. Абдуллина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1990. – 141 с.
3. Программы : Методика преподавания истории, Методика преподавания обществоведения, Методика преподавания основ Советского государства и права, Государственный экзамен по методике преподавания истории // Программы педагогических институтов. – М. : Просвещение, 1987. – 47 с.
4. Дружкова А. В. Методика преподавания обществоведения в средней школе / А. В. Дружкова – М., 1985. – 208 с.
5. Тимофеева Е. Г. Государственная политика в сфере обществоведческого образования российской молодежи в 50 – 90-е гг. XX века : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02. / Елена Георгиевна. Тимофеева – Астрахань, 2004. – 500 с. – РГБ ОД, 71:05-7/87.